

УДК 343.57

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.96>

ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ, ЯКІ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ФАРМАЦЕВТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ, ПОЗА МЕЖАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Фролова О.Г.,

*кандидат юридичних наук,**професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності**Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого**Міжрегіональної академії управління персоналом*

ORCID: 0009-0007-5427-7581

Фролова О.Г. Заходи кримінально-правового характеру, які застосовуються за кримінальні правопорушення, що посягають на фармацевтичну діяльність, поза межами кримінальної відповідальності.

У статті розглядаються заходи кримінально-правового характеру, які застосовуються за кримінальні правопорушення, що посягають на фармацевтичну діяльність, поза межами кримінальної відповідальності.

На думку автора поза межами кримінальної відповідальності "перебувають" такі заходи кримінально-правового характеру, як: звільнення від кримінальної відповідальності; обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство; примусові заходи медичного характеру; примусові заходи виховного характеру; примусове лікування; спеціальна конфіскація; заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Акцентується увага на тому, що з'ясування специфіки застосування окремих із цих заходів прямо пов'язане із реалізацією норм КК України, що забезпечують кримінально-правову охорону фармацевтичної діяльності в Україні. Адже відповідні норми Особливої частини КК України передбачають спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321-1 КК України), а визначення поняття спеціальної конфіскації у ч. 1 ст. 96-1 КК України прямо включає її застосування за певні види названих кримінальних правопорушень.

У статті розглядаються особливості застосування спеціальної конфіскації (зокрема, за такі види кримінальних правопорушень, які посягають на фармацевтичну діяльність та передбачені ч.ч. 2-5 ст. 134, ст.ст. 138, 142, 305, 306-308, ч.ч. 2, 3 ст. 309, ст.ст. 312, 314-317, 320, 321, 321-1, 321-2, 322, ч.ч. 2-4 ст. 323, 324 КК України).

Окрема увага автором приділена специфічному змісту передумови та підстави в юридичних

конструкціях спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321-1 КК України.

Автор обґрунтовує актуальність застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи за вчинення уповноваженою особою юридичної особи від імені та в інтересах цієї юридичної особи кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 142, 306, 307, 311, 312, 320, 321, 321-1, 321-2, 322 КК України.

Ключові слова: заходи кримінально-правового характеру, кримінальна відповідальність, фармацевтична діяльність; кримінальне правопорушення, спеціальна конфіскація.

Frolova O. Measures of a criminal legal nature, which are applied for criminal offences that encroach on pharmaceutical activity, outside the limits of criminal responsibility.

The article deals with the measures of a criminal legal nature, which are applied for criminal offences that encroach on pharmaceutical activity, outside the limits of criminal responsibility.

In the opinion of the author, such measures of a criminal legal nature are beyond the scope of criminal responsibility, such as: exemption from criminal responsibility; restrictive measures applied to persons who have committed domestic violence; coercive measures of a medical nature; coercive educational measures; forced treatment; special confiscation; measures of a criminal legal nature against legal entities.

Attention is focused on the fact that clarifying the specifics of the application of some of these measures is directly related to the implementation of the norms of the Criminal Code of Ukraine, which provide criminal legal protection of pharmaceutical activity in Ukraine. After all, the relevant norms of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine provide for special types of exemption from criminal responsibility (Part 4 of Art. 307, Part 4 of Art. 309,

Part 4 of Art. 311, Part 5 of Art. 321, Part 4 of Art. 321-1 of the Criminal Code of Ukraine), and the definition of the concept of special confiscation in Part 1 of Art. 96-1 of the Criminal Code of Ukraine directly includes its application for certain types of the mentioned criminal offences.

The article considers the specifics of the application of special confiscation (in particular, for such types of criminal offences that encroach on pharmaceutical activity and are provided for in Parts 2-5 of Art. 134, Art. 138, 142, 305, 306-308, Parts 2, 3 of Art. 309, Art. 312, 314-317, 320, 321, 321-1, 321-2, 322, Parts 2-4 of Art. 323, 324 of the Criminal Code of Ukraine).

The author paid special attention to the specific content of the prerequisites and grounds in the legal constructions of special types of exemption from criminal responsibility provided for in Part 4 of Art. 307, Part 4 of Art. 309, Part 4 of Art. 311, Part 5 of Art. 321, Part 4 of Art. 321-1 of the Criminal Code of Ukraine.

The author substantiates the relevance of the application of criminal-legal measures against a legal entity for the commission by an authorized entity of a legal entity on behalf and in the interests of this legal entity of criminal offenses provided for in Art. 142, 306, 307, 311, 312, 320, 321, 321-1, 321-2, 322 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: measures of a criminal-legal nature, criminal responsibility, pharmaceutical activity; criminal offence, special confiscation.

Постановка проблеми. Кримінальна відповідальність настає лише за вчинення кримінального правопорушення. У межах свого загального змісту поняття кримінальної відповідальності включає реагування з боку держави лише на вчинене людиною кримінальне правопорушення та державний вплив лише на таку людину, а також несприятливі наслідки для такої людини, які пов'язані з її осудом державою і застосуванням конкретних заходів кримінально-правового характеру, що передбачені КК та визначені у вироку суду. Таке розуміння кримінальної відповідальності враховує наявність в людини обов'язку відповідати лише за вчинене кримінальне правопорушення і зазнавати впливу передбачених КК обмежень її прав і свобод [1, с. 180].

Заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються або можуть бути застосовані за кримінальні правопорушення, які посягають на фармацевтичну діяльність, поділяються на ті, що "перебувають" 1) в межах та 2) поза межами кримінальної відповідальності. Пропонується акцентувати увагу саме тих заходах кримінально-правового характеру, які перебувають поза межами кримінальної відповідальності.

Метою дослідження є з'ясування особливостей заходів кримінально-правового характе-

ру, які застосовуються за кримінальні правопорушення, що посягають на фармацевтичну діяльність, поза межами кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Загальний зміст поняття кримінальної відповідальності передбачає покладення на особу офіційного "твара" особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у процесі реалізації охоронних кримінально-правових відносин [2, с. 65; 3, с. 76-77; 4, с. 107], що здійснюється в обвинувальному вироку суду державного осуду та застосування до неї конкретних заходів кримінально-правового характеру [1, с. 216-217]. Враховуючи це, поняття кримінальної відповідальності можна пов'язувати з проявом реалізації охоронних кримінально-правових відносин, пов'язаних із вчиненням кримінального правопорушення, який завжди полягає у державному осуді особи та здійснюється судом в обвинувальному вироку, і, як правило, втілюється в застосуванні до неї конкретних заходів кримінально-правового характеру [3, с. 77].

Поза межами кримінальної відповідальності "перебувають" такі заходи кримінально-правового характеру, як:

- звільнення від кримінальної відповідальності;
- обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство;
- примусові заходи медичного характеру;
- примусові заходи виховного характеру;
- примусове лікування;
- спеціальна конфіскація;
- заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

З'ясування специфіки застосування окремих із цих заходів прямо пов'язане із реалізацією норм Кримінального кодексу України (далі – КК), що забезпечують кримінально-правову охорону фармацевтичної діяльності в Україні.

Зазначені заходи кримінально-правового характеру поза межами кримінальної відповідальності мають бути обов'язковими елементами моделі кримінально-правової охорони фармацевтичної діяльності.

Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності передбачені в Особливій частині КК і стосуються складів конкретних кримінальних правопорушень [5, с. 576].

Звільнення особи від кримінальної відповідальності як захід кримінально-правового характеру, що перебуває поза межами кримінальної відповідальності пропонується розглянути на прикладі ч. 4 ст. 307 КК. У цій статті включена така його *передумова*, як вчинення особою діянь, що передбачені у ч. 1 ст. 307 КК та/або ч. 1 ст. 309 КК, а саме: незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберіган-

ня, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (тобто незалежно від того, чи вчинялись вони з метою або без мети збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів) [6]. Підставу цього виду звільнення від кримінальної відповідальності утворює поєднання наступних елементів, що названі у ч. 4 ст. 307 КК: 1) особа добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги; 2) особа вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю кримінальних правопорушень, пов'язаних з їх незаконним обігом.

Схожим є визначення передумови та підстави звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачене у ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321 та ч. 4 ст. 321-1 КК. Наприклад, згідно з ч. 4 ст. 311 КК *передумовою* звільнення слід вважати вчинення особою незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення або пересилання прекурсорів, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин. *Підстава* цього звільнення складається з двох обов'язкових елементів: 1) особа добровільно здала прекурсори, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, та 2) особа вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Сприяння розкриттю кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 4 ст. 307 КК), сприяння розкриттю кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 4 ст. 311 КК) та сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з незаконним обігом отруйних чи сильнодіючих речовин, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів (ч. 5 ст. 321 КК), а також сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з обігом фальсифікованих лікарських засобів (ч. 4 ст. 321-1 КК), означає, що особа вчиняє такі дії, які спроможні забезпечувати обізнаність відповідних органів та/або їх уповноважених представників у межах здійснюваних ними оперативно-розшукових або кримінальних процесуальних дій конкретних, індивідуально-визначених фактичних обставинах кримінальних правопорушень певних видів, які названі вище. Зміст терміну "сприяння" слід визначати залежно від: 1) наявності певного впливу на зазначену обізнаність, який проявляється у: а) створенні умов, що забезпечують виникнення, здійснення, виконання або завершення оперативно-розшу-

кових або кримінальних процесуальних дій; б) надання допомоги у здійсненні або виконанні оперативно-розшукових або кримінальних процесуальних дій; в) породженні цим впливом конкретного результату, яким виступає названа вище обізнаність у фактичних обставинах, або обумовлення ним утворення цього результату [7, с. 296-297].

Спеціальна конфіскація може бути застосована на підставі положень ч. 1 ст. 96-1, ч. 1 ст. 96-2 КК за такі види кримінальних правопорушень, які посягають на фармацевтичну діяльність та передбачені: 1) ч.ч. 2-5 ст. 134, ст. 138, ст. 142 КК, а також ст.ст. 305, 306-308, ч.ч. 2, 3 ст. 309, ст.ст. 312, 314-317, 320, 321, 321-1, 321-2, 322, ч.ч. 2-4 ст. 323, 324 КК, оскільки вони є умисними і за них встановлене покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян; 2) ст.ст. 310, 311, 313, 318, 319 КК, оскільки на них спеціально зазначається в ч. 1 ст. 96-1 КК. Те, що спеціальна конфіскація знаходиться поза межами кримінальної відповідальності, обґрунтовується в постанові Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17 грудня 2019 року (справа №185/6228/18, провадження № 51-1270км19): "Суд апеляційної інстанції, ураховуючи зазначене і зважаючи на те, що спеціальна конфіскація не входить до переліку кримінальних покарань, визначеного ст. 51 КК, та рішення про неї згідно з ч. 4 ст. 374 КПК приймається разом з рішеннями щодо речових доказів і документів, а тому її належить вважати спеціальною формою розпорядження грошима, цінностями та іншим майном, які відповідають ознакам ч. 1 ст. 96-2 КК, дійшов правильного висновку, що зміна правової підстави вилучення в обвинуваченого ОСОБА_6 майна на спеціальну конфіскацію його становища не погіршує. За правилами ч.1 ст.408 КПК суд апеляційної інстанції змінює вирок у випадках, що прямо зазначені у вказаній нормі закону, а також в інших випадках, якщо зміна вироку не погіршує становища обвинуваченого ... ураховуючи, що саме після постановлення судом апеляційної інстанції ухвали, вирок суду першої інстанції в частині вирішення питання щодо конфіскації зазнав зміни та набрав законної сили, Суд дійшов висновку про те, що таке рішення суду апеляційної інстанції в цілому не суперечить положенням ч.2 ст.96-1 КК, у зв'язку з чим відсутні підстави вважати, що суд апеляційної інстанції допустив такі істотні порушення кримінального процесуального закону, які могли би бути безумовною підставою для зміни чи скасування судового рішення" [8].

Підстави застосування спеціальної конфіскації за окремі кримінальні правопорушення, що посягають на фармацевтичну діяльність, ґрунтуються також на вимогах п.п. 1, 2 ч. 1 ст.

96-2 КК: "... застосовується у разі, якщо гроші, цінності та інше майно: 1) одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення" [6]. Оскільки механізм відповідних умисних посягань на ті види фармацевтичної діяльності, що визнаються видами господарської діяльності, пов'язаний принаймні з отриманням доходу (наприклад, передбачені ст.ст. 306, 321, 321-1, 321-2 КК) або спрямуванням певних коштів для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення (прикладом є положення ч.ч. 4, 5 ст. 134, ст. 315, 324 КК), то можливість застосування в цих випадках спеціальної конфіскації видається обґрунтованою. З огляду на це варто підтримати позицію тих авторів, які визнають застосування спеціальної конфіскації за названі кримінальні правопорушення позитивним моментом [9, с. 149] (наприклад, на думку І.А. Коваленка, "випадки, коли суд не застосовує спеціальну конфіскацію у разі вчинення фальсифікації лікарських засобів або обігу фальсифікованих лікарських засобів, тоді як предмет даного кримінального правопорушення (фальсифіковані лікарські засоби) є обов'язковою ознакою складу злочину, що, відповідно, вимагає як конфіскації, так і подальшого знищення фальсифікату" [9, с. 163]).

Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи застосовуються поза межами кримінальної відповідальності (передусім тому, що їм не властиві такі обов'язкові компоненти "формули" кримінальної відповідальності, як осуд судом від імені держави вчиненого діяння та особи, яка його вчинила, в обвинувальному вирокі та наявності судимості [10, с. 67; 11, с. 553-554]). Аналізуючи положення розділу XIV-1 "Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб", потрібно зазначити, що посяганням на фармацевтичну діяльність, за яке застосовуються заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, є лише кримінальне правопорушення, передбачене ст. 306 КК. У даному разі вчинення уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи кримінального правопорушення, передбаченого ст. 306 КК, виступає підставою застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру (про це зазначається у п. 1 ч. 1 ст. 96-3 КК) у виді штрафу, конфіскації майна та ліквідації юридичної особи (див. ст.ст. 96-6 – 96-9 КК). Причому важливо, що про вчинення уповноваженою особою юридичної особи кримінального правопорушення, передбаченого ст. 306 КК, прямо зазначається у ст. 96-9 КК при визначенні

такої підстави застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, як ліквідація юридичної особи.

Проте в плані вдосконалення механізму кримінально-правової охорони фармацевтичної діяльності, що пов'язаний із запобіганням посяганням на фармацевтичну діяльність, доцільно враховувати перспективність запровадження зазначених заходів також за інші види посягань на фармацевтичну діяльність як об'єкт кримінально-правової охорони.

У **першій групі** такі посягання пов'язані з тим, що саме юридична особа забезпечує (спроможна забезпечувати) проведення її уповноваженими особами від її імені та в її інтересах медико-біологічних, психологічних або інших дослідів над людиною (ст. 142 КК), а також доклінічні вивчення, клінічні випробування лікарських засобів (ст. 321-2 КК), проведення яких є необхідним для державної реєстрації лікарських засобів (про таку реєстрацію зазначається в ст. 321-2 КК).

Другу групу утворюють такі види посягань на фармацевтичну діяльність, обов'язковим елементом яких є таке виробництво лікарських засобів та їх реалізація (тобто реалізація лікарських засобів, що є "предметом" саме виробництва), яке вимагає наявності у виробника певних виробничих та інших потужностей і забезпечується лише юридичною особою та її інтересами, а також уповноваженими нею особами, які діють від імені та в інтересах цієї юридичної особи. Тому до таких посягань у другій групі варто відносити ті, що передбачені у розділі III Особливої частини КК та включають такі ознаки складу, як "виробництво з метою збуту" та "збут", "виробництво з метою використання", "збут для виробництва", "відпуск", "розподіл" будь-яких лікарських засобів або їх окремих компонентів незалежно від їх фармацевтичних властивостей (лікарські наркотичні засоби та психотропні речовини, фальсифіковані лікарські засоби, сильнодіючі та отруйні лікарські засоби тощо), торгівлю ними, а також організацію такого виробництва та/або його забезпечення шляхом використання певного обладнання (вони передбачені у: ст. 307 КК, що включає "незаконне виробництво ... з метою збуту, а також незаконний збут" (ч. 1); ст. 311 КК, яка містить "виробництво ... з метою їх використання для виробництва ..." (ч. 1); ст. 312 КК, що включає "з метою подальшого збуту ..." та "збут для виробництва ..." (ч. 1); "організація або утримання місць для ... виробництва" (ч. 1); ст. 320 КК, яка включає "правила виробництва ... відпуску, розподілу, торгівлі ... призначених для виробництва" (ч. 1); у ст. 321 КК, в якій зазначається про "виробництво ... з метою збуту, збут ... здійснення таких дій щодо обладнання, призначеного для виробництва" (ч. 1) та "правила виробництва ... відпуску" (ч. 2); ст. 321-1 КК,

в якій вказується про "виробництво фальсифікованих лікарських засобів" (ч. 2); ст. 322 КК, яка включає "організацію або утримання місць для ... надання приміщень з такою метою").

Висновки. Заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються або можуть бути застосовані (*de lege ferenda*) за кримінальні правопорушення, які посягають на фармацевтичну діяльність, поділяються на ті, що "знаходяться" поза межами кримінальної відповідальності. Вони мають пов'язуватись із спеціальними видами звільнення від кримінальної відповідальності, спеціальною конфіскацією та застосуванням до юридичної особи певних заходів кримінально-правового характеру.

Передбачення в моделі кримінально-правової охорони тих заходів кримінально-правового характеру, що "перебувають" поза межами кримінальної відповідальності, потребує врахування:

а) специфічного змісту передумови та підстави в юридичних конструкціях спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321-1 КК, а також "однотипної" структури юридичних конструкцій спеціальних видів такого звільнення, передбачених ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321-1 КК;

б) особливостей застосування спеціальної конфіскації (зокрема, за такі види кримінальних правопорушень, які посягають на фармацевтичну діяльність та передбачені ч.ч. 2-5 ст. 134, ст.ст. 138, 142, 305, 306-308, ч.ч. 2, 3 ст. 309, ст.ст. 312, 314-317, 320, 321, 321-1, 321-2, 322, ч.ч. 2-4 ст. 323, 324 КК (адже згідно з ч. 1 ст. 96-1 КК ці види кримінальних правопорушень є умисними і за них встановлене покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян), а також ст.ст. 310, 311, 313, 318, 319 КК (оскільки на них спеціально зазначається в ч. 1 ст. 96-1 КК);

в) обґрунтованості застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи за вчинення уповноваженою особою юридичної особи від імені та в інтересах цієї юридичної особи кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 142, 306, 307, 311, 312, 320, 321, 321-1, 321-2, 322 КК.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берзін П.С. Поведінка людини в кримінальному праві, кримінальне правопору-

шення та склад кримінального правопорушення: навч. посіб. Київ: Алерта, 2023. 558 с.

- Шапченко С.Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2000. Вип. 40. С. 63-67.
- Кримінальне право України. Загал. частина: Підруч. для студентів юрид. вузів і фак. / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.О. Беньківський та ін.; За ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. К.: Юрінком Інтер, 1997. 512 с.
- Пономаренко Ю.А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень: монографія. Харків: Право, 2020. 720 с.
- Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. К.: Атіка, 2004. 296 с.
- Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2005 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 21.01.2024).
- Берзін П.С., Волинець Р.А., Птащенко Д.С. Кримінальне право. Загальна частина: практикум: навчальний посібник / за ред. П.С. Берзіна. Київ: Алерта, 2023. 608 с.
- Справа №185/6228/18. Проведення № 51-1270км19. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86566253>.
- Коваленко І.А. Фальсифікація та обіг фальсифікованих лікарських засобів: кримінально-правове дослідження: монографія / І.А. Коваленко; за наук. ред. Є.Л. Стрельцова. Одеса: Видавничий дім "Гельветика", 2018. 232 с.
- Красницький І.В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз: Монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. 232 с.
- Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 736 с.